INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES
(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)
DOI : 03.2021-11278686 ISSN : 2582-8568 IMPACT FACTOR : 5.71 (SJIF 2021)

शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांच्या संबंधांमधील सांप्रतकालीन बदलांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण
(A Sociological Analysis of Contemporary changes in Teacher-Student Relationships)

डॉ. गांधी हरीभाऊ बानायत
सहयोगी प्राध्यापक,
समाजशास्त्र विभाग,
शिवछत्रपती महाविद्यालय,
पाचोड, ता. पैठण, जि. औरंगाबाद (महाराष्ट्र, भारत)

प्रस्तावना :

शिक्षण ही केवळ माहिती आणि ज्ञान देणारी प्रणाली नसून, व्यक्तीला 'मानवी भांडवल' आणि 'सांस्कृतिक भांडवल मध्ये रूपांतरित करणारी एक गतिमान प्रक्रिया आहे. ती व्यक्तीमध्ये टीकात्मक जाणीव निर्माण करून त्याला शोषणापासून मुक्त करते, संपत्ती आणि शक्ती निर्माण करते, आणि नवीन पिढीला प्रत्येक क्षेत्रात जागरूक करते. शिक्षकांनी नेहमीच सामाजिक परिवर्तनाची परिस्थिती निर्माण करण्यात, ज्ञान आणि माहितीच्या जगाचा विस्तार करण्यात आणि टीकात्मक जाणीव वाढवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

१९८० आणि १९९० च्या दशकापासून, शिक्षण क्षेत्राचे झपाट्याने खाजगीकरण आणि व्यापारीकरण झाले आहे. शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठे मुक्त बाजार पद्धतीशी जोडली गेली आणि त्यांचा उद्देश नफा मिळवणे हा झाला यामुळे 'शिक्षणाचे लोकशाहीकरण' या प्रक्रियेला आव्हान निर्माण झाले आहे. त्याच वेळी, सरकार आणि शिक्षक यांच्यात तणाव वाढला आहे, कारण शिक्षक हे सरकारविरुद्धच्या टीकेला वैचारिक आधार देणारे आणि जनमताचे स्वरूप देणारे एकमेव आहेत.

यामुळे शिक्षण क्षेत्रावर नियंत्रण मिळवण्याचा सरकारचा प्रयत्न दिसून येतो वाढत्या बेरोजगारीमुळे शिक्षक बाजारपेठेचा आणि उत्पादन प्रक्रियेचा भाग बनले आहेत, जिथे त्यांचे महत्त्व हळूहळू कमी होत आहे या बदलांमुळे विद्यार्थी प्रशासकीय आणि व्यवस्थापन सेवांकडे आकर्षित होत आहेत, ज्यामुळे उच्च शिक्षणात नवीन प्रकारची असमानता निर्माण झाली आहे. शैक्षणिक संस्था आता स्वस्त कामगार निर्मितीचे साधन बनल्या आहेत, ज्यामुळे सामाजिक आणि सांस्कृतिक भांडवलाचे विघटन झाले आहेया पेपरमध्ये, शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांमधील संबंधांमधील सांप्रतकालीन बदलांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण केले आहे या बदलांमागील कारणे, त्यांचे सामाजिक-आर्थिक परिणाम, आणि भविष्यातील शक्यता यांचा शास्त्रीयदृष्ट्या मागोवा घेतला आहे.

संशोधन पद्धती :

या संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला. त्याचबरोबर प्राथमिक आणि दुय्यम स्तोत्राचा आधार घेण्यात आला

आहे. पैठण आणि पाचोड येथील सुमारे ३५० शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांकडून संशोधनात्मक तथ्य गोळा करण्यात आले.शिक्षक-विद्यार्थी संबंधांचे बदललेले स्वरूप समजून घेण्यासाठी त्यांना मुलाखत अनुसूचित द्वारे विविध प्रश्न विचारण्यात आले. संकलित केलेल्या तथ्याच्या आधारे विश्लेषण केले.

संशोधनाचे उद्दिष्टे (Objectives of the Study) :

१) शिक्षण व्यवस्थेच्या खाजगीकरण आणि व्यापारीकरणामुळे शिक्षक आणि विद्यार्थी संबंधांवर झालेल्या परिणामांचे विश्लेषण करणे

२) जागतिकीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रवेशामुळे शिक्षक-विद्यार्थी संबंधात झालेले गुणात्मक आणि संख्यात्मक बदल तपासणे

३) विद्यार्थ्यांच्या अपेक्षा, आवडी आणि करिअरच्या निवडी यांचा शिक्षक-विद्यार्थी संबंधांवर कसा परिणाम होतो, हे समजून घेणे

४) भारतीय समाजात शिक्षकांच्या आदराच्या स्थितीचे मूल्यमापन करणे आणि त्याचे सामाजिक-मानसिक परिणाम तपासणे.

संशोधन साहित्याचे पुनर्लोकन(Literature Review) :

शिक्षण आणि सामाजिक बदलांवर अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे मॅक्स वेबर यांनी व्यावसायिक आणि गैर-व्यावसायिक बुद्धिजीवींच्या भूमिकेवर भर दिला आहे, जे सामाजिक परिवर्तनाचे वाहक असू शकतात. मात्र, शिक्षण क्षेत्रातील व्यावसायिकीकरणामुळे शिक्षकांच्या भूमिकेतकसा बदल झाला आहे, याचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.कार्ल मॅनहाइम यांनी 'संलग्न बुद्धिजीवी' आणि 'अलिप्त बुद्धिजीवी' यांच्या संकल्पना मांडल्या आहेत. सद्यस्थितीत शिक्षकांचा मोठा भाग हा 'प्रतीकात्मक' बुद्धिजीवी बनला आहे, कारण त्यांनी उच्च शिक्षणाच्या तात्विक आणि वैचारिक पैलूंपासून स्वतःला वेगळे केले आहे आणि बाजाराभिमुख शिक्षणाला महत्त्व दिले आहे. यामुळे शैक्षणिक स्वायत्तता कमी झाली आहे आणि सार्वजनिक हितासाठी शिक्षणाच्या भूमिकेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे.थियोडोर डब्ल्यू. शुट्झ यांनी ज्ञान आणि कौशल्याला भांडवलाचे एक रूप मानले आहे. जे आर्थिक विकासाला गती देऊ शकते. तथापि,पॉल विलिस यांनी शाळांमध्ये प्रति-शाळा संस्कृती निर्माण होते, म्हणजेच असमानतेला वैध ठरवणारे नियम आणि मूल्ये शिकवली जातात, असे म्हटले आहे. यामुळे गुणवत्तेच्या आणि संधींच्या समानतेचा भ्रम पसरतो ही संकल्पना सध्याच्या व्यावसायिक शिक्षणाच्या संदर्भात अधिक सुसंगत वाटते

मायकेल ॲपल यांनी शिक्षण, आर्थिक संरचना आणि ज्ञान व शक्ती यांच्यातील संबंधांवर भर दिला आहेत्यांच्या मते, शिक्षण केवळ बाजाराभिमुख नसावे तर मूल्याभिमुख असले पाहिजे जेणेकरून न्याय्यसमाजाची स्थापना करता येईल. 'ज्ञान समाज' आणि 'उद्योग संस्कृती' या संकल्पनांमुळे शिक्षण व्यवस्थेचे'राजकीय अर्थव्यवस्था' बदलत आहे आणि 'डिजिटल डिव्हिड' निर्माण होत आहे. जॉन ड्यूई यांनी प्रगतिशील अध्यापनशास्त्राचे समर्थन केले आहे, जिथे लोक अनुभवांतून शिकतातआणि स्वतंत्र व टीकात्मक विचार राज्याच्या सत्तेला आव्हान देतात. मात्र, सध्याच्या शिक्षण व्यवस्थेत टीकेची आणि टीकात्मक जाणीव निर्माण करण्याची क्षमता कमी झाली आहे, ज्यामुळे सरकार शिक्षणाकडे, विशेषतः उच्च शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करत असल्याचे दिसते

सैद्धांतिक दृष्टिकोन :

या संशोधनासाठी संघर्ष सिद्धांत(Conflict Theory) आणि प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद (Symbolic Interactionism) या दोन प्रमुख समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनांचा वापर केला आहे

संघर्ष सिद्धांत:

हा दृष्टिकोन शिक्षण व्यवस्थेला समाजातील शक्ती संबंधांचे आणि असमानतेचे प्रतिबिंब मानतो. शिक्षण कसे विशिष्ट गटांच्या हिताचे रक्षण करते आणि असमानता कशी वाढवते यावर हा सिद्धांत भर देतो. सध्याच्या शिक्षण व्यवस्थेतील खाजगीकरण, व्यापारीकरण आणि नफा-केंद्रित दृष्टिकोन संघर्ष सिद्धांताच्या चौकटीत तपासता येतात यातून असे दिसून येतेकी शिक्षण कसे एक 'बाजार' बनले आहे, जिथे ज्ञान हे एक 'उत्पादन' आहे आणि विद्यार्थी हे 'ग्राहक' आहेत. यामुळे शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यातील पारंपरिक'गुरु-शिष्य' नाते संपुष्टात येऊन ते अधिक'व्यावसायिक' बनले आहे, जिथे आर्थिक भांडवल, सामाजिक भांडवल, सांस्कृतिक भांडवल आणि प्रतीकात्मक भांडवलाची देवाणघेवाण होते.

प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद:

हा दृष्टिकोन व्यक्तींमधील दैनंदिन आंतरक्रिया आणि त्यातून निर्माण होणारे अर्थ यावर लक्ष केंद्रित करतो शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यातील वैयक्तिक संबंध, वर्गातील संवाद, आणि परस्परांबद्दलच्या धारणा या दृष्टिकोनातून समजून घेता येतात विद्यार्थ्यांची वाढती संख्या, तंत्रज्ञानाचा वापर, आणि बदललेली सामाजिक पार्श्वभूमी यामुळे शिक्षक-विद्यार्थी संबंधांमध्ये आलेला'अपरिचितपणा' आणि 'भावनिक हस्तक्षेपाचा अभाव' प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादाच्या माध्यमातून विश्लेषण केलेले आहे. यातून शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांच्या भूमिका कशा बदलत आहेत आणि एकमेकांबद्दल त्यांच्या काय अपेक्षा आहेत हे समजण्यास मदत होते

शिक्षणाचे व्यावसायिकीकरण आणि नफा-केंद्रित दृष्टिकोन

१९८० च्या दशकानंतर शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे आणि व्यापारीकरणामुळे शिक्षण एक व्यवसाय बनले आहे. यामुळे, शिक्षणाचे मूळ उद्दिष्ट, जे टीकात्मक जाणीव आणि सामाजिक परिवर्तनासाठी व्यक्ती तयार करणे हे होते, ते बाजूला पडून नफा मिळवणे हे प्रमुख झाले आहे. यामुळे शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांमधील संबंधांमध्ये व्यावसायिकता वाढली आहे. शिक्षकांचे मूल्यांकन त्यांच्या सर्जनशीलतेपेक्षा किंवा नाविन्यपूर्णतेपेक्षा किती फायदा देऊ शकतात यावर आधारित आहे यामुळे शिक्षक हे 'शिक्षक' न राहता 'सेवा पुरवणारे' बनले आहेत आणि विद्यार्थी 'ग्राहक' बनले आहेत.

तंत्रज्ञानाचा प्रभाव आणि ज्ञान निर्मितीतील बदल:

आजच्या काळात तंत्रज्ञानाने शिक्षणाच्या पद्धतींमध्ये क्रांती घडवून आणली आहे विद्यार्थी आता माहितीसाठी केवळ शिक्षकांवर अवलंबून नाहीत, तर इंटरनेट आणि इतर डिजिटल माध्यमांमधूनही ज्ञान मिळवू शकतात सर्वेक्षणानुसार, विद्यार्थी मानतात की वर्गात 'चमच्याने भरवलेले ज्ञान' किंवा केवळ प्रवचन विश्लेषण न करता लादलेले ज्ञान त्यांना निरुपयोगी वाटते, कारण ते सर्व माहिती इंटरनेटवर उपलब्ध आहे. यामुळे वर्गात विद्यार्थ्यांची उपस्थिती आणि रस कमी झाला आहे. तथापि, हे देखील स्पष्ट झाले आहे की तंत्रज्ञान शिक्षकाची जागा घेऊ शकत नाही, कारण शिक्षकच माहितीचे तार्किक विश्लेषण करून विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारण्यास, रस निर्माण करण्यास आणि नवीन विचार करण्यास प्रवृत्त करतात. यामुळे शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांमधील समोरासमोरच्या आंतरक्रियांचे महत्त्व अजूनही कायम आहे

शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांमधील संबंधातील बदल:

सर्वेक्षणानुसार, शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांमधील नाते पूर्वीपेक्षा अधिक मोकळे आणि मैत्रीपूर्ण झाले आहे विद्यार्थी त्यांच्या वैयक्तिक समस्या शिक्षकांसोबत शेअर करत आहेत, कारण आता केवळ पुस्तकी ज्ञान नाही, तर जीवनाचे व्यावहारिक ज्ञान देखील वर्गात

चर्चेचा भाग बनले आहे. यामुळे जवळीक वाढली आहे. मात्र, दुसरीकडे विद्यार्थ्यांच्या संख्येत वाढ झाल्याने आणि सामाजिक पार्श्वभूमीतील विषमतेमुळे संबंधात अपरिचितपणा आणि भावनिक हस्तक्षेपाचा अभाव दिसून येतो.यामुळे शिक्षकांना प्रत्येक विद्यार्थ्याकडे वैयक्तिक लक्ष देणे कठीण झाले आहे.

शिक्षकांच्या आदराची स्थिती आणि व्यावसायिक वचनबद्धता:

काही लोकांचा असा विश्वास होता की शिक्षकी पेशाचा आदर कमी झाला आहे, परंतु या अभ्यासात हे चुकीचे सिद्ध झाले आहे. आजही विद्यार्थी त्यांच्या भविष्याबद्दल विचार करणाऱ्या, त्यांच्या समस्या सोडवणाऱ्या, व्यक्तिमत्त्वात महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या आणि प्रामाणिकपणे ज्ञान देणाऱ्या शिक्षकांचा आदर करतात. मात्र, शिक्षण क्षेत्रातील संस्थात्मक घसरणीमुळे आणि राजकीय-प्रशासकीय नियंत्रणामुळे शिक्षकांची स्वायत्तता कमी झाली आहे, ज्यामुळे त्यांच्या वचनबद्धतेवर परिणाम होऊ शकतो. जर शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांमधील परस्परसंवादात पूर्ण सहभाग नसेल, तर ते दर्जेदार शिक्षणावर परिणाम करते आणि कालांतराने रोजगाराच्या क्षेत्रातही वचनबद्धतेचा अभाव निर्माण करू शकते.

विद्यार्थ्यांच्या आकांक्षा आणि शिक्षण व्यवस्थेतील तफावत:

आजचा तरुण अनेक गोष्टी शिकण्यास उत्सुक आहे, परंतु सध्याची शिक्षण व्यवस्था त्यांच्या आकांक्षा पूर्ण करण्यास अपेक्षेइतकी सक्षम नाही. शिक्षणात व्यावसायिकता वाढल्यामुळे विद्यार्थी अशाच अभ्यासक्रमांकडे आकर्षित होत आहेत जे त्यांना मोठे पॅकेज आणि आरामदायी जीवन देतील, त्यांच्या आवडी आणि निवडीपेक्षा. यामुळे शैक्षणिक संस्था स्वस्त कामगार निर्मितीचे साधन बनल्या आहेत. ही परिस्थिती 'समानतेसाठी शिक्षण', 'मुक्तीसाठी शिक्षण' आणि 'लोकशाहीसाठी शिक्षण' या संकल्पनांना आव्हान देते.

'ज्ञान समाज' आणि 'डिजिटल डिव्हिड':

जागतिकीकरणामुळे 'ज्ञान समाज' उदयास आला आहे, जिथे जागतिक स्पर्धा, नवोन्मेष आणि गुणवत्तेचे महत्त्व वाढले आहे. 'उद्योग संस्कृती' अभ्यासक्रमाचा भाग बनली आहे. मात्र, ज्ञान, कौशल्ये, माहिती आणि तंत्रज्ञानाचा वापर यामुळे समाजात 'डिजिटल डिव्हिड' निर्माण झाला आहे, ज्यामुळे तंत्रज्ञानाचा लाभ घेऊ शकणारे आणि न घेऊ शकणारे असे दोन गट तयार झाले आहेत. यामुळे शिक्षणात नवीन असमानता निर्माण झाली आहे.

निष्कर्ष :

१) शिक्षक आणि विद्यार्थी संबंधांमधील सांप्रतकालीन बदल हे शिक्षण व्यवस्थेच्या व्यापक सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय बदलांचे थेट प्रतिबिंब आहेत. शिक्षणाचे खाजगीकरण, व्यापारीकरण आणि तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर यामुळे या पारंपरिक नात्याचे स्वरूप बदलले आहे.

२) शिक्षण अधिक व्यावसायिक आणि बाजार-केंद्रित बनले आहे, ज्यामुळे ज्ञान निर्मिती आणि देवाणघेवाणीचा मूळ उद्देश काही प्रमाणात बाजूला पडला आहे.

३) तंत्रज्ञानाने ज्ञान मिळवण्याच्या पद्धती बदलल्या असल्या तरी, शिक्षकाची भूमिका माहितीचे विश्लेषण करण्यामध्ये, टीकात्मक विचार विकसित करण्यामध्ये आणि विद्यार्थ्यांना प्रेरणा देण्यामध्ये आजही अपरिहार्यआहे.

४) शिक्षक-विद्यार्थी संबंध अधिक मोकळे आणि मैत्रीपूर्ण झाले असले तरी, वाढती संख्या आणि सामाजिक विषमतेमुळे वैयक्तिक लक्ष कमी झाले आहे.

५) शिक्षकांना आजही आदर मिळतो, परंतु त्यांची व्यावसायिक स्वायत्तता आणि वचनबद्धता शिक्षण व्यवस्थेतील संरचनात्मक बदलांमुळे प्रभावित होत आहे

६) विद्यार्थ्यांच्या बदललेल्या आकांक्षा आणि शिक्षण व्यवस्थेतील तफावत यामुळे असंतोष निर्माण होत आहे आणि'समानतेसाठी शिक्षण' यासारख्या मूल्यांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे

या बदलांमुळे शिक्षण केवळ 'संधी मिळविण्यासाठी एक संस्था बनले आहे, ज्यामुळे सामाजिक भांडवल आणि सांस्कृतिक भांडवलाचे विघटन होत आहे. न्याय्य समाजाच्या स्थापनेसाठी शिक्षण केवळ बाजाराभिमुख नसावे तर मूल्याभिमुख असले पाहिजे

संदर्भ ग्रंथ सूची(Bibliography) :

1. Apple, Michael W. (2004). Ideology and Curriculum. New York: Routledge. Dewey, John. (1916).
2. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. New York: The Macmillan Company.
3. गद्रे, सुधीर (२०१५). शिक्षण: एक सामाजिक प्रक्रिया. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
4. कुलकर्णी, नीलिमा. (२०१८). आधुनिक शिक्षण आणि समाज. औरंगाबाद: संस्कृती प्रकाशन.
5. जोशी, विजय. (२०१७). शिक्षण समाजशास्त्र: एक अभ्यास. नागपूर: विद्या प्रकाशन.
6. देशमुख, मीना. (२०१९). शिक्षणाचे बदलते स्वरूप. कोल्हापूर: अक्षर प्रकाशन.
7. नियतकालिके / शोधनिबंध (Journals / Research Papers):
8. सूर्यवंशी, प्रतीक्षा. (२०२०). "शिक्षण हक्क कायदा आणि ग्रामीण भागातील शिक्षण". शिक्षण चिंतन, वर्ष ७, अंक १, पृ.१२-२८.
9. संकेतस्थळे / अहवाल (Websites / Reports):
10. युनेस्को (UNESCO). (शिक्षणविषयक जागतिक अहवाल).